

Keperluan Pelaksanaan Kaunseling Islam Bagi Menangani Masalah Sosial Dalam Kalangan Remaja di Pusat Pemulihan Akhlak di Malaysia

Amaludin Ab. Rahman

Abstrak

Jabatan Kebajikan Masyarakat (JKM) menubuhkan pusat-pusat pemulihan akhlak di seluruh Malaysia dengan tujuan untuk membantu golongan remaja yang terlibat dalam masalah sosial. Antara program yang dilaksanakan bagi menangani masalah sosial dalam kalangan remaja ialah perkhidmatan kaunseling dan pendidikan agama Islam. Golongan remaja yang bermasalah dikehendaki menghadiri sesi kaunseling dan kelas pendidikan agama Islam. Kedua-dua program ini dilaksanakan secara terpisah. Persoalannya, apakah pelaksanaan kaunseling yang dilaksanakan di pusat-pusat pemulihan akhlak dapat diterima oleh golongan remaja bermasalah dan dapat membantu mereka mengenal potensi diri sebagai seorang Muslim? Kajian terhadap pelaksanaan kaunseling di pusat-pusat pemulihan akhlak ini dilakukan untuk mengenal pasti persepsi dan penerimaan remaja terhadap perkhidmatan kaunseling di pusat-pusat pemulihan akhlak dan jangkaan serta harapan remaja di pusat-pusat pemulihan terhadap kaunseling Islam. Seramai 504 orang remaja di pusat pemulihan akhlak yang dipilih sebagai sampel. Mereka dipilih secara rawak mudah. Data yang diperolehi dalam kajian ini dikumpul dengan menggunakan soal selidik yang kemudiannya dianalisis secara deskriptif. Kajian ini juga mendapati ramai daripada remaja mempunyai persepsi positif dan tahap penerimaan yang tinggi terhadap perkhidmatan kaunseling di pusat-pusat pemulihan akhlak. Bagaimanapun, mereka mengharapkan dan menjangkakan pusat-pusat pemulihan akhlak ini dapat melaksanakan perkhidmatan kaunseling Islam yang boleh menyedarkan diri mereka sebagai seorang Muslim dan membantu mereka mengikut kaedah hukum hakam agama.

Kertas kerja diubah suai dan pernah dibentangkan dalam Seminar Kebangsaan Polisi Awam ke 6, Anjuran Jabatan Ekologi Sosial, Fakulti Pengurusan dan Ekonomi, Universiti Malaysia Terengganu, Pada 16-17 Ogos 2008.

* Pensyarah Kanan di Fakulti Ekologi Manusia Universiti Putra Malaysia

Pendahuluan

Jabatan Kebajikan Masyarakat merupakan salah sebuah jabatan kerajaan yang bertanggungjawab secara langsung dalam mengendalikan kes-kes remaja yang terlibat dengan permasalahan sosial. Pelbagai undang-undang dan akta yang berkaitan dengan remaja dikuatkuasakan seperti Akta Mahkamah Juvana 1974, *The Juvenile Courts Ordinance (The Places of Detention Rules)* 1950, Akta Perlindungan Wanita Dan Gadis 1973 (Pindaan) 1987, Sekolah Tunas Bakti (Peraturan-Peraturan Sekolah 1981), Taman Seri Puteri (Kaedah-Kaedah Pusat Perlindungan Wanita Dan Gadis-Perlindungan) 1982, Peraturan Asrama Akhlak 1982 dan Peraturan-Peraturan Kebajikan Budak-Budak (Perlembagaan Dan Kewajipan) 1976 Dan (Pindaan) 1988. Institusi pemulihan akhlak seperti Sekolah Tunas Bakti, Taman Seri Puteri dan Rumah Tahansentara atau Asrama Akhlak.

Penubuhan institusi pemulihan adalah untuk memulihkan akhlak remaja agar dapat kembali semula ke pangkal jalan. Program pemulihan akhlak dalam kalangan remaja yang ditempatkan di pusat pemulihan akhlak dijalankan dengan pelbagai cara seperti program bimbingan dan kaunseling, pendidikan moral dan akhlak dan pendidikan agama. Menurut Kodri (2000) perkhidmatan kaunseling telah dijalankan sejak awal tahun 1970-an yang dikendalikan oleh pegawai yang tidak mempunyai kelayakan sebagai kaunselor. Dari segi pelaksanaannya, pendekatan kaunseling digunakan dalam pengendalian kes, sama ada bagi perkhidmatan institusi atau luar institusi. Di Jabatan Kebajikan Masyarakat pendekatan tersebut diguna pakai dalam program pembangunan manusia dan potensi insan. Dalam program ini fokus diberi kepada usaha-usaha untuk membangunkan potensi dan kekuatan diri klien secara terancang agar dapat digunakan secara maksimum untuk kepentingan diri, keluarga dan masyarakat. Program pemulihan ditumpukan untuk membantu klien dalam mengatasi, mengurangi, menangani dan menyelesaikan pelbagai masalah psikologi, mental, emosi dan perlakuan bagi membolehkan klien berfungsi secara normal dalam kehidupan berkeluarga dan bermasyarakat.

Pada awalnya, perkhidmatan kaunseling dijalankan secara individu dan kelompok dan diadakan 5 kali seminggu dan penghuni baru dikehendaki mengikuti kaunseling setiap hari. Tiada penilaian yang sistematik untuk menilai keberkesanan perkhidmatan kaunseling yang dijalankan. Perkhidmatan kaunseling yang ditawarkan tidak menyeluruh dan dilaksanakan tidak secara sistematik kerana kekurangan kaunselor terlatih. Bagi menyelaras perkhidmatan kaunseling secara teratur Jabatan Kebajikan Masyarakat telah menubuhkan Bahagian Kaunseling pada tahun 1998.

Sorotan Kajian Lepas

Terdapat beberapa kajian berkaitan dengan perkhidmatan kaunseling dalam membantu remaja yang menghadapi masalah sosial. Dapatan kajian (Miranda dan Storms, 1998) menunjukkan perkhidmatan kaunseling ke atas golongan gay dan lesbian dapat membantu klien menyesuaikan diri secara psikologikal.

Dapatan kajian Jayaletchumy (1980) pula mendapati ada perbezaan sikap yang signifikan ke atas rawatan di antara penghuni-penghuni baru dengan penghuni-penghuni lama dan antara penghuni berlainan bangsa. Inau Edin Nom (1983), Zaridah (1984), Chan Gaik Sim (1985) dan Ramachadran (1985) mendapati persepsi penghuni terhadap program pemulihan akhlak secara umumnya positif. Sabariah (1996) juga mendapati penghuni lama berpandangan positif terhadap perkhidmatan kaunseling individu dan kelompok berbanding dengan penghuni baru. Hasil kajian juga menunjukkan bahawa pelajaran agama dan beberapa aktiviti luar yang lain berada dalam 'quadrant', 'memberi ketenangan' dan 'membentuk diri'.

Haslani Hasan (1988) merumuskan bahawa pendidikan akhlak dan moral dapat diterapkan melalui pendidikan agama dan kaunseling. Kelas pendidikan agama juga merupakan sumber terpenting dalam memperbaiki akhlak penghuni. Sifat terpuji dapat diterapkan dalam kelas-kelas pengajian seperti Tasawwuf (akhlak), Tauhid dan Fekah. Beliau juga mendapati bahawa perlunya seorang kaunselor yang berkelayakan agar dapat berfungsi untuk menyelesaikan masalah dan membantu gadis-gadis untuk memastikan matlamat hidup. Maznah Musa (1997) mendapati pendidikan tanpa penghayatan agama membawa kepada penglibatan remaja dalam masalah sosial. Sebahagian besar responden yang dikaji mempunyai pengetahuan asas agama sejak kecil, namun tidak membuktikan ketinggian akhlak, budi pekerti serta penghayatan agama sehingga dewasa.

Perkhidmatan kaunseling agama adalah merujuk kepada pendekatan keagamaan dari segi falsafah, matlamat, proses, prosedur dan pendekatan penyelesaian masalah. Dalam Standard Etika ACA (*American Counseling Association*) dalam perkara 'Ethical Standard Seksyen' A10 memberi penekanan kepada menghormati kepentingan spiritual dan agama dalam kehidupan klien (Pate & Bondi, 1992). Sherzer dan Stone (1981) kaunseling agama diamalkan dalam organisasi bimbingan agama. Coughlin (1992) menegaskan agama atau nilai spiritual penting difahami dalam sesi kaunseling kerana personaliti, sikap dan tingkah laku dibentuk daripada nilai budaya dan agama klien. Chalfant dan Miller (1990) dalam kajian yang dibuat selama 20 tahun membuktikan 40 peratus individu yang ingin mendapat pertolongan atas sebab psikologi lebih memilih orang yang signifikan dengan ilmu agama (paderi dan *clergyperson*) daripada profesional dalam bidang kesihatan mental. Kelly (1994) menegaskan bahawa 45.3 peratus kaunselor yang mengambil bahagian dalam kajiannya menyatakan agama dan spiritual sesuatu yang penting dan sangat penting dalam program kaunseling. Genia (1994) menyarankan agar unsur-unsur keagamaan diterapkan dalam program kaunseling. Pate dan Bondi (1992) juga menyarankan supaya kepentingan agama dan hal-hal yang berkaitan dengan kaunseling menjadi satu subjek dalam pendidikan kaunselor.

Kaunseling keagamaan mendapat perhatian masyarakat terutama sekali dalam kalangan penganut agama Kristian dan Buddha. Kajian Worthington (1984) dalam tinjauannya terhadap kaunselor, klien dan teknik kaunseling

agama (kerohanian) berasaskan amalan yang dijalankan oleh penganut Kristian membuktikan bahawa ia mendapat perhatian dalam penyelidikan empirikal. Walaupun terdapat pengaruh yang kuat terhadap ajaran agama (kerohanian), ia memberi sumbangan dalam mengendalikan masalah khusus yang berkaitan dengan perkahwinan dan kekeluargaan.

Dalam konteks Islam, konsep kaunseling yang dikenali sebagai '*al-Irshad al-Islami*' merupakan satu proses penyelesaian masalah dengan menggunakan kaedah dan teknik yang profesional dengan matlamat untuk memahami kekuatan diri dan menerima takdir Allah (s.w.t.) serta membimbing untuk mengambil keputusan berasaskan peraturan yang ditetapkan oleh Allah (s.w.t.) serta mencapai keredhaan di dunia dan akhirat. Ringkasnya pendekatan kaunseling Islam merupakan satu perhubungan manusia dengan manusia dan juga perhubungan manusia dengan Allah (s.w.t.) (Mursi dan al-Rashidi, 1989).

Di Malaysia kaunseling Islam mula berkembang dan diperkatakan bermula dalam tahun-tahun 1980-an. Namun kajian berbentuk empirikal amat kurang, namun perbincangan mengenai falsafah, prinsip dan matlamat kaunseling Islam dalam penyelesaian masalah masyarakat terus diperbincangkan (Wan Hussein dan Ibrahim Mat @ Mat (1982), Hamzah S. Mohamad (1984), Wan Ab.Kadir dan Shuib (1985), Ab.Rahman (1985), Nor Anisah (1985), Baharom (1989) dan Misnan (1989).

Dalam tahun-tahun 1990-an memperlihatkan perkhidmatan kaunseling Islam mendapat perhatian beberapa badan kerajaan seperti Yayasan Dakwah Islamiah dan Jabatan Agama Islam Selangor. Penyelidikan empirikal yang dibuat oleh Akhbar (1991) mengemukakan beberapa pendekatan alternatif dalam kaunseling berasaskan Islam. Alias (1993) dan Azmi (1993) mengemukakan beberapa alternatif dan pendekatan kaunseling Islam dalam menyelesaikan masalah dan seperti yang diamalkan oleh Rasulullah (s.a.w.). Sementara itu, Aziz (1993) dan Kamal (1995) menjelaskan kaunseling Islam secara terperinci dengan berpandukan kepada al-Quran dan al-Hadith. Amaludin (1997) dalam kajian terhadap sekumpulan pelajar universiti mendapati kaunseling individu dan kelompok diterima secara positif dalam menyelesaikan masalah berkaitan keagamaan.

Menjelang tahun 2000 perkhidmatan kaunseling Islam terus mendapat perhatian para cendekiawan. Sulaiman Ibrahim (2000) mengemukakan beberapa aspek nasihat dan kaunseling daripada perspektif ahli Tasawwuf khususnya kaunseling sufi yang mempunyai kekuatan dalam menyelesaikan sesuatu kes yang melibatkan jiwa manusia. Abdul Ghafar (2000) mengemukakan pendekatan tarbiah dalam kaunseling Islam berdasarkan al-Quran dalam pembangunan insan. Zainab Ismail (2001) menjalankan penyelidikan berkaitan dengan proses kaunseling Islam di kalangan pasangan yang bermasalah berdasarkan kajian kes di Jabatan Agama Islam Wilayah Persekutuan Kuala Lumpur. Hasil kajian menunjukkan proses kaunseling Islam dilakukan mengikut tahap-tahap yang umum diikuti dalam proses kaunseling. Walaupun tidak semua proses kaunseling

berakhir dengan kejayaan tetapi responden yang datang mendapatkan kaunseling memperoleh manfaat daripada kegiatan dakwah yang diterapkan.

Perkhidmatan kaunseling di barat khususnya di Amerika Syarikat dijalankan dalam masyarakat yang memisahkan agama dengan urusan keduniaan (*separation of church and state*). Pemisahan dunia dan akhirat menjadi landasan kepada pemisahan bahawa agama adalah urusan gereja dan urusan dunia adalah urusan pemerintah. Nilai dan fahaman ini bercanggah dengan nilai Islam yang melihat urusan dunia dan akhirat tidak terpisah. Hubungan sosial dan kekeluargaan di barat amat longgar dan hak kebebasan individu diamalkan selagi tidak menceroob hak orang lain. Akibat daripada kebebasan ini wujud pelbagai masalah dalam kalangan remaja dan perkhidmatan kaunseling yang dijalankan tidak dapat menyelesaikan masalah sosial dan memperbaiki tingkah laku remaja. Banyak perbuatan yang diharamkan dalam masyarakat Islam seperti zina, hubungan seks sejenis, riba, arak, judi, pengguguran anak, derhaka kepada ibu bapa dan hubungan rapat muda mudi. Namun, dalam masyarakat barat tidak dilarang (Hasan Langgulung, 1990).

Oleh itu, kaunseling cara barat boleh diamalkan dalam masyarakat barat dan juga masyarakat Islam di Malaysia. Bagaimanapun, oleh kerana budaya masyarakat Islam berbeza dengan budaya masyarakat barat, khususnya dari segi akidah, syariat dan akhlak, maka penelitian dan tokoh tambah perlu dilakukan agar ianya berasaskan kepada ajaran Islam. Teori, falsafah dan matlamat kaunseling barat tidak memberi penekanan terhadap aspek spiritual manusia, sedangkan Islam amat mengambil berat terhadap aspek ini yang menjadi asas dalam penyelesaian masalah, mewujudkan ketenteraman dan kebahagiaan dalam kehidupan insan.

Dalam usaha pemulihan akhlak remaja di pusat pemulihan akhlak, aktiviti keagamaan juga dijalankan. Penghuni yang beragama Islam mengikuti pelbagai program ibadah harian seperti sembahyang berjemaah. Kelas pengajian agama, kelas al-Quran dan ceramah agama juga diadakan. Aktiviti ini biasanya dilaksanakan oleh guru agama sambil dilantik dan dibayar gaji mengikut jumlah jam bertugas. Hasil kajian berkaitan dengan aktiviti keagamaan menunjukkan bahawa pendidikan agama menjamin dan memberi ketenangan hidup, membawa rasa keinsafan dan mendorong untuk mengubah tingkah laku (Siti Khalijah, 1987). Namun begitu, persoalannya mengapakah unsur-unsur keagamaan tidak dimasukkan dalam perkhidmatan kaunseling di pusat pemulihan akhlak. Sedangkan pendidikan agama dapat memberi ketenangan hidup dan dapat membawa perubahan kepada tingkah laku remaja.

Persoalannya apakah perkhidmatan kaunseling Islam diperlukan bagi membantu remaja bermasalah dalam usaha menangani masalah yang mereka alami? Soalan-soalan tersebut merupakan persoalan utama yang menjadi penanda aras dalam kajian ini. Semua soalan ini akan dianalisis dalam usaha melihat keperluan pelaksanaan kaunseling Islam dalam menangani masalah

sosial dalam kalangan remaja yang sedang menjalani aktiviti pemulihan di pusat-pusat pemulihan akhlak di Malaysia.

Latar Belakang Kajian

Kajian ini merupakan satu kajian kes yang dijalankan di pusat pemulihan akhlak di bawah kelolaan Jabatan Kebajikan Masyarakat di Semenanjung Malaysia sahaja dan tidak termasuk di Sabah dan Sarawak. Pusat-pusat pemulihan ini merupakan institusi yang menempatkan remaja yang terlibat dengan gejala sosial yang terdiri daripada pelbagai kaum. Kajian ini dijalankan untuk meneliti dan menganalisis keperluan pelaksanaan kaunseling Islam dalam kalangan remaja bermasalah yang berada di pusat pemulihan akhlak. Kajian ini juga bertujuan untuk mencari pendekatan kaunseling Islam yang sesuai dan praktikal untuk dilaksanakan di institusi pemulihan akhlak. Kajian ini menumpukan kepada hal-hal yang berkaitan dengan kepercayaan dan amalan keagamaan dalam kalangan remaja di pusat pemulihan akhlak yang beragama Islam.

Pusat pemulihan akhlak di Malaysia terdiri daripada lima buah Taman Seri Puteri (TSP) yang juga dikenali sebagai Pusat Perlindungan Wanita Dan Gadis termasuk satu buah di Sabah dan satu buah di Sarawak, tujuh buah Sekolah Tunas Bakti (STB) termasuk satu di Sabah dan satu di Sarawak dan sebelas buah Pusat Pemulihan Akhlak/Rumah Tahansentara. Kajian ini dijalankan di dua belas pusat pemulihan akhlak di Semenanjung Malaysia. Pemilihan kawasan ini dibuat secara *purposive* bagi mendapatkan data-data kajian menyeluruh yang merangkumi kawasan selatan, timur, utara dan barat.

Dalam kajian ini, subjek dibahagikan kepada tiga kategori institusi pemulihan iaitu Taman Seri Puteri, Sekolah Tunas Bakti dan Asrama Tahanan Sementara/Asrama Akhlak. Jumlah penghuni Taman Seri Puteri terdiri daripada 324 penghuni. Daripada jumlah ini, seramai 182 penghuni dipilih untuk soal selidik. Manakala Sekolah Tunas Bakti terdiri daripada 2,000 penghuni dan seramai 322 responden dipilih untuk kajian ini. Manakala tiga buah Asrama Tahanan Sementara/Asrama Akhlak dipilih yang terdiri daripada 20 orang penghuni. Seramai 504 orang penghuni pusat pemulihan akhlak di seluruh negara dipilih sebagai responden yang mewakili populasi keseluruhan penghuni.

Pemilihan subjek kajian dibuat secara rawak mudah kerana populasi dalam kajian ini mempunyai darjah keseragaman yang tinggi. Kaedah ini boleh menghasilkan parameter yang tepat walaupun saiz sampel yang kecil (Ahmad Mahdzan, 1991). Bagi menentukan saiz sampel, penulis menggunakan jadual saiz sampel yang pernah digunakan oleh Krejcie dan Morgan (1970) dan Isaac dan Michale (1984).

Dalam kajian lapangan, data-data yang dikumpulkan adalah data primer dengan menggunakan kaedah soal selidik. Kaedah soal selidik digunakan untuk

mendapatkan data yang berkaitan dengan kajian. Sejumlah responden yang terdiri daripada para penghuni atau pelatih di pusat pemulihan akhlak dipilih bagi mewakili populasi. Kajian ini dilaksanakan dengan menggunakan borang soal selidik yang diedarkan kepada responden yang dipilih.

Dapatan Hasil Kajian dan Perbincangan

Persepsi Responden Bermasalah Terhadap Perkhidmatan Kaunseling

Dalam meninjau tanggapan responden di pusat pemulihan akhlak terhadap perkhidmatan kaunseling, lima pengukuran jawapan digunakan iaitu sangat setuju dan setuju kepada setuju, tidak pasti dikekalkan dan sangat tidak setuju dan tidak setuju kepada tidak setuju. Jadual 1 menjelaskan tanggapan responden terhadap perkhidmatan kaunseling. Sebahagian besar daripada responden iaitu 62.0 peratus menyatakan bahawa kaunseling perlu dalam kehidupan. Dalam hubungan dengan perkhidmatan kaunseling dalam membantu menyelesaikan masalah menunjukkan bahawa sebahagian besar responden iaitu 60.1 peratus bersetuju dengan kenyataan berkaitan. Sementara itu, dalam hubungan dengan faedah khidmat kaunseling menunjukkan 59.3 peratus responden mengakuinya. Dalam kaitan dengan peranan kaunselor sebagai seorang yang boleh dipercayai oleh responden menunjukkan 45.3 peratus responden ragu-ragu berbanding 41.5 peratus responden yakin dengan peranan kaunselor. Sementara itu, 44.8 peratus responden mengakui kaunselor dapat mengatasi gangguan fikiran. Dalam hubungan dengan keperluan responden untuk berjumpa dengan kaunselor bila bermasalah menjelaskan bahawa sebahagian besar responden iaitu 61.2 peratus responden menyatakan keperluannya.

Jadual 1: Persepsi Responden Terhadap Perkhidmatan Kaunseling

Persepsi Responden	Setuju	Tidak Setuju	Tidak Pasti
Perkhidmatan Kaunseling Perlu Dalam Kehidupan	62.0	11.2	26.8
Perkhidmatan Kaunseling Membantu Dalam Menyelesaikan Masalah	60.1	12.4	27.5
Perkhidmatan Kaunseling Amat Berfaedah	59.3	10.0	30.7
Kaunselor Boleh Dipercayai	41.5	13.2	45.3
Kaunselor Paling Suka Dijumpai	34.8	26.6	38.6

Keperluan Kaunselor Sepenuh Masa	37.8	23.1	39.1
Perbincangan Dengan Kaunselor Boleh Atasi Gangguan Fikiran	44.8	16.6	38.6
Perlu Jumpa Kaunselor Bila Bermasalah	61.2	14.4	24.4

Penerimaan Responden Terhadap Perkhidmatan Kaunseling

Bagi memperolehi tahap penerimaan dan sikap responden terhadap perkhidmatan kaunseling, sepuluh (10) kenyataan sikap yang berkaitan dengan responden, jawapan/nilai digabung kepada tiga kategori iaitu nilai skor 1-4 (Rendah; Negatif, 5-7 (Sederhana; Positif) dan 8-10 (Tinggi; Positif).

Tahap penerimaan responden terhadap perkhidmatan kaunseling menunjukkan seramai 39.9 peratus responden merasa gembira apabila mengikuti sesi kaunseling berbanding dengan 32.8 peratus pada nilai skor sederhana dan 27.3 nilai skor yang rendah semasa mengikuti sesi kaunseling menunjukkan seramai 44.8 peratus responden menyatakan tahap pengurangan tekanan perasaan berbanding dengan 29.4 peratus responden yang menyatakan nilai skor yang sederhana dan 25.7 peratus yang memberi nilai skor yang rendah.

Dalam hubungan pengurangan perasaan marah ketika mengikuti kaunseling menunjukkan 39.2 peratus responden menyatakan nilai skor yang tinggi berbanding dengan 31.4 peratus nilai skor sederhana dan 29.3 peratus nilai skor terendah. Dalam konteks perkhidmatan kaunseling dalam meringankan masalah menunjukkan 40.1 peratus responden memberi nilai skor yang tinggi berbanding dengan 32.7 peratus memberi nilai skor sederhana dan 27.1 peratus memberi nilai skor terendah. Sikap responden terhadap kenyataan yang berkaitan dengan pertemuan bersama kaunselor dapat mengurangkan rasa takut menunjukkan 36.5 peratus responden memberi nilai skor yang tertinggi berbanding 30.2 peratus sederhana dan 33.2 memberi nilai skor yang rendah.

Pelaksanaan perkhidmatan kaunseling dalam menangani masalah sosial berdasarkan kajian lepas terbukti diterima secara positif. Kajian oleh beberapa penyelidik seperti Chan Gaik Sim (1985) dan Adam (1961) membuktikan kaunseling berkaitan dengan pemulihan terutama sekali kaunseling individu berkesan kepada individu yang mengalami konflik. Ini juga dibuktikan oleh kajian Lawrence dan Krieger (1977) yang melaksanakan program kaunseling kepada penghuni penjara Maryland. Foster dan Miller (1980) melaksanakan program bimbingan untuk remaja hamil melalui program MAPP (*Maya Adolescent Parents' Program*). Bassaff (1983) menjalankan kajian ke atas remaja hamil untuk melihat perubahan dan perkembangan untuk memudahkan proses kaunseling

dijalankan. Miler dan Miller (1983) menggabungkan dua disiplin iaitu kaunseling dan perubatan sebagai satu pendekatan untuk menangani masalah kehamilan remaja. Coleman dan Remafedi (1989) dalam kajian terhadap remaja gay, lesbian dan biseksual merumuskan agar kaunselor perlu mencipta *atmosfera* supaya seksualiti boleh dibincang secara bebas dan saling faham memahami. Mcdermott (1989) dalam kajian terhadap klien gay dan lesbian mendapati perkhidmatan kaunseling efektif jika dikendalikan oleh kaunselor yang berkongsi sub budaya atau budaya klien mereka.

Dapatan kajian dalam negara seperti kajian Jayaletchumy (1980) menunjukkan ada perbezaan sikap antara penghuni lama dan baru apabila menerima rawatan di institusi pemulihan akhlak. Kajian Lee Siew Wan, Ng Suew Kiat & Ooi Kim Cheng (1982) terhadap perkhidmatan bimbingan dan kaunseling di pusat pemulihan mendapati berkesan dan penghuni bersikap positif. Begitu juga dengan kajian Inau Edin Nom (1983), Sabariah Alang (1986), Zaridah (1984), Chan Gaik Sim (1985) dan Ramachandran (1985).

Persepsi Responden Terhadap Program Keagamaan

Hampir keseluruhan responden iaitu 80.2 peratus bersetuju dengan pandangan bahawa program keagamaan yang dijalankan amat berfaedah. Dari segi kekerapan aktiviti pula menunjukkan bahawa 65.3 peratus responden menyatakan aktiviti agama sepatutnya diadakan lebih kerap. Sementara itu, dalam hubungan dengan aktiviti agama yang biasa diadakan seperti ceramah menunjukkan bahawa 46 peratus iaitu hampir sebahagian responden menyatakan ceramah agama boleh mengubah perangai mereka. Sementara itu, sebahagian besar responden iaitu 74.6 peratus mengakui peranan guru agama dalam membantu penghuni di pusat pemulihan akhlak memahami ajaran agama.

Jadual 2 menjelaskan taburan responden terhadap program keagamaan. Pengetahuan agama responden yang berkaitan dengan rukun iman iaitu kepercayaan dan mentaati Allah, Rasul, Kitab, Hari Kiamat dan Qada' dan Qadar menunjukkan bahawa seramai 88.4 peratus iaitu hampir keseluruhan responden yang mengetahuinya. Manakala tahap pengetahuan mengenai rukun Islam seperti mengucap dua kalimah shadah menunjukkan bahawa hampir keseluruhan responden iaitu 90.6 peratus mengetahuinya. Dalam hubungan dengan kewajipan untuk beribadah seperti puasa pada bulan Ramadhan menunjukkan hampir semua responden iaitu 92.2 peratus mengetahuinya.

Dalam konteks kefahaman dan penghayatan amalan agama seperti membaca al-Quran yang boleh mententeramkan jiwa menunjukkan sebahagian besar responden mengakuinya iaitu seramai 77.5 peratus. Dalam konteks keyakinan diri khususnya yang berkaitan dengan keyakinan responden terhadap kenyataan bahawa Allah sayangkan hamba-hambanya menunjukkan sebahagian besar responden mengakuinya iaitu seramai 87.8 peratus.

Sementara itu sebahagian besar responden iaitu 79.4 peratus mengakui kenyataan bahawa jika mereka mengamalkan suruhan agama mereka tidak terlibat dengan permasalahan sosial seperti yang mereka alami. Dalam kaitan dengan penghayatan amalan beragama seperti berdoa merupakan salah satu usaha ke arah ketenteraman jiwa, sebahagian daripada responden iaitu seramai 69.3 peratus menyatakan mereka berdoa dengan penuh kesedaran. Sebahagian besar responden iaitu 91.6 peratus memahami bahawa untuk beribadah responden perlu bersuci. Dalam konteks kekeluargaan pula menunjukkan responden tahu tentang kewajipan untuk mentaati ibu bapa. Hampir keseluruhan iaitu 91.8 peratus responden mengakuinya.

Dalam hubungan dengan amalan beragama khususnya apabila melakukan dosa menjelaskan bahawa 88.4 peratus responden menyedari bahawa mereka patut bertaubat. Mengamalkan amalan ibadah dalam Islam merupakan salah satu cara untuk menenangkan fikiran seperti berzikir. Dalam konteks ini sebahagian besar responden iaitu 73.5 peratus bersetuju dengan kenyataan berkaitan. Sementara itu, 81.4 peratus responden mengetahui bahawa amalan Qiamullail merupakan amalan untuk mengingati Allah.

Dalam hubungan dengan kesedaran terhadap kewajipan diri menunjukkan bahawa responden sebahagian besar iaitu 66.9 peratus sedar dengan keadaan ini. Sementara itu, seramai 75.5 peratus responden yang menyatakan penyesalan terhadap perbuatan buruk yang pernah dilakukan. Dalam hubungan dengan perbuatan buruk yang dilakukan kerana mengikut sesuka hati menunjukkan bahawa 71.5 peratus responden mengakuinya. Dalam hubungan dengan kesedaran responden terhadap perbuatan buruk yang pernah dilakukan, hampir keseluruhan iaitu 79.8 peratus responden mengatakan mereka boleh membezakan antara perbuatan baik dan perbuatan buruk. Sebahagian besar daripada responden iaitu seramai 67.7 peratus responden menyatakan kekesalan terhadap perbuatan buruk yang pernah dilakukan.

Dalam hubungan dengan penghayatan beragama dan kebahagiaan hidup menjelaskan bahawa 75.8 peratus responden menyatakan keyakinan terhadap kenyataan berkaitan. Dalam hal ini juga menunjukkan bahawa sebahagian besar responden iaitu seramai 83.2 peratus responden menyatakan mereka memahami erti kebesaran Allah (s.w.t.). Sebahagian besar responden iaitu 86.8 peratus menyatakan dengan melakukan perbuatan baik menandakan cinta kepada Allah. Sementara itu sebahagian besar responden iaitu seramai 80.8 peratus menyatakan bahawa bila menghadapi masalah mereka patut bersabar. Dalam hubungan dengan keyakinan responden terhadap cara hidup sebagai seorang Muslim pula sebahagian besar responden iaitu 83.6 peratus menyatakan bahawa menjauhi daripada melakukan perbuatan keji merupakan cara hidup sebagai seorang Islam.

Jadual 2 : Taburan Penerimaan Responden Terhadap Program Keagamaan

Penerimaan Responden		Setuju	Tidak Pasti	Tidak Setuju
		%	%	%
1	Aktiviti agama yang diadakan amat berfaedah	80.2	17.4	2.4
2	Aktiviti agama patut diadakan lebih kerap	65.3	27.9	6.8
3	Ceramah agama boleh mengubah perangai	46.0	48.4	5.6
4	Membaca al-Quran boleh mententeramkan jiwa	77.5	19.9	2.6
5	Sedar terhadap kewajipan diri	66.9	30.7	2.4
6	Yakin Allah sayangkan hambanya	87.8	10.4	1.8
7	Rasa menyesal terhadap perbuatan buruk yang pernah dilakukan	75.5	21.5	3.0
8	Dulu bertindak ikut suka hati	71.5	21.9	6.6
9	Kini tahu perbuatan baik dan buruk	79.8	19.0	1.2
10	Jika amalkan suruhan agama tidak jadi begini	79.4	18.8	1.8
11	Bila berdoa dilakukan dengan penuh kesedaran	69.3	27.7	3.0
12	Tidak mahu lagi mengulangi perbuatan buruk yang pernah dilakukan	67.7	26.7	5.6
13	Guru agama banyak membantu memahami ajaran agama	74.6	20.6	4.8
14	Yakin dengan penghayatan agama kehidupan lebih bahagia	75.8	21.4	2.8
15	Memahami erti kebesaran Allah	83.2	14.6	2.0

16	Beriman bermakna taat Allah/Kitab/Malaikat/Rasul/Hari Akhirat/Qada' dan Qadar	88.4	0.8	0.8
17	Mengucap Dua Kalimah Shadah merupakan salah satu rukun Islam	90.6	7.2	2.4
18	Melakukan perbuatan baik tanda cintakan Allah	86.8	11.8	1.4
19	Menjauhi melakukan perkara keji merupakan cara hidup bagi seorang Islam	83.0	13.2	3.8
20	Orang Islam wajib berpuasa pada bulan Ramadhan	92.2	6.8	1.0
21	Untuk melakukan ibadah kita mesti bersuci	91.6	7.2	1.2
22	Kita patut taat kepada ibu bapa	91.8	6.6	1.6
23	Jika kita berdosa kita patut bertaubat	88.4	9.2	2.4
24	Bila hadapi masalah patut bersabar	80.8	16.2	3.0
25	Berzikir boleh menenangkan perasaan saya	73.5	23.4	3.0
26	Qiamullail merupakan satu amalan untuk mengingati Allah	81.4	17.6	1.0

Dapatan kajian ini membuktikan keperluan kaunseling agama dalam kalangan responden di pusat pemulihan akhlak. Kajian ini menyokong pendapat Bergin dan Jensen (1990) yang menjelaskan tentang hubungan kaunseling dengan nilai agama yang merupakan dimensi penting dalam kehidupan. Pate dan Bondi (1992) mengakui bahawa agama dan nilai spiritual penting untuk dikenal pasti dan difahami dalam sesi kaunseling kerana personaliti dan sikap serta tingkah laku dibentuk melalui nilai budaya dan agama yang merupakan sebahagian daripada seorang klien. Ellis pencipta Terapi Rasional Emotif (RET) menyatakan 'Konsep dosa' adalah penyebab kecelaruan neorotik, manusia memang melakukan kesilapan dan belajar daripada kesilapan dan tidak mengulangi kesalahan yang sama. Chalfant & Meller (1990) dalam kajian yang

dilakukan selama 20 tahun mendapati individu yang ingin mendapat pertolongan atas sebab psikologi lebih memilih orang-orang yang signifikan dengan ilmu agama seperti paderi dan *clergyperson*. Kelly (1994) menegaskan agama atau spiritual amat penting dalam program kaunseling. Kajian Siti Khadijah (1987) mendapati pendidikan agama menjamin ketenteraman hidup dunia dan akhirat. Timbul rasa insaf dan merasakan jiwa tenteram.

Jangkaan dan Harapan Responden Terhadap Perkhidmatan Kaunseling Islam

Kaunseling Islam dapat dilihat berasaskan kepada ciri-ciri asas yang antaranya berkaitan dengan kriteria sebagai seorang kaunselor. Dalam memberi perkhidmatan kaunseling Islam ianya memerlukan seorang kaunselor yang seagama dengan klien, dalam konteks ini ialah sebagai seorang yang beragama Islam. Jadual 3 menunjukkan sebahagian besar responden iaitu 64.1 peratus berpendapat bahawa responden memerlukan kaunselor yang seagama. Seorang kaunselor Muslim boleh menjadi contoh *role model* kepada klien. Oleh itu dalam kaunseling Islam kaunselor sepatutnya mempunyai personaliti dan tingkah laku yang baik supaya ianya boleh menjadi contoh kepada klien mereka. Penghuni di pusat pemulihan akhlak mengharapkan agar kaunselor menjadi contoh kepada mereka. Sebahagian daripada responden iaitu 54.4 peratus responden bersetuju dengan kenyataan berkaitan. Dalam hubungan dengan pelaksanaan kaunseling Islam ianya bergantung kepada kebolehan dan kemampuan seorang kaunselor yang pakar dan berkemahiran dalam hal-hal yang berkaitan dengan hukum hakam agama. 76.0 peratus responden menyatakan keperluan kepada seorang kaunselor yang berpengetahuan dalam hukum hakam agama. Dalam mengendalikan sesi kaunseling yang berkaitan dengan agama dan penjelasan yang berkaitan dengan hukum agama boleh membawa kesedaran klien terhadap perlakuan buruk yang pernah dilakukan. Salah laku berlaku kerana seseorang tidak menyedari sesuatu perbuatan itu salah. Dalam hal ini seramai 69.0 peratus responden bersetuju dengan kenyataan berkaitan.

Sementara itu, kajian lepas menunjukkan kaunselor yang tidak sama jantina menyebabkan wujud situasi sesi kaunseling kurang berkesan. Kajian ini membuktikan bahawa 54.8 peratus responden merasa selesa dengan kaunselor yang sama jantina. Seramai 66.2 peratus responden mengharapkan kaunselor dapat membantu mereka dalam hal-hal yang berkaitan dengan agama.

Matlamat kaunseling Islam adalah untuk membawa klien ke arah ketenteraman jiwa. Matlamat ini merupakan sebahagian daripada kejayaan dalam mencapai matlamat kaunseling. Dalam hal ini seramai 72.3 peratus responden menyatakan amalan agama boleh mencapai tahap ketenteraman jiwa. Dalam memenuhi matlamat kaunseling Islam antaranya ialah supaya klien dapat mendekati diri kepada Allah. Masalah dapat diselesaikan dengan pertolongan Allah (s.w.t.). Berhubung dengan ini seramai 62.8 peratus responden bersetuju dengan kenyataan berkaitan.

Dalam konteks perkhidmatan kaunseling Islam untuk memberi kesedaran bagi menjadi seorang Islam yang sejati menunjukkan bahawa seramai 70.5 peratus responden mengakuinya. Dalam hubungan dengan peranan kaunseling Islam untuk memberi keinsafan kepada klien menunjukkan bahawa 59.4 peratus responden menyatakan bahawa perkhidmatan kaunseling boleh memberi keinsafan kepada mereka. Dalam menjelaskan tentang keperluan kaunseling yang boleh menyedarkan responden terhadap takdir yang menimpa seramai 52.7 peratus responden menyatakan persetujuan atas kenyataan berkaitan.

Jadual 3 : Taburan Jangkaan dan Harapan Responden Terhadap Perkhidmatan Kaunseling Islam

Persepsi Responden	Setuju	Tidak Setuju	Tidak Pasti
	%	%	%
Keperluan Kaunselor Seagama	64.1	11.2	24.7
Kaunselor Sebagai Contoh	54.4	7.8	37.8
Kaunselor Tahu Hukum Agama	76.0	5.0	19.0
Penjelasan Hukum Agama Boleh Bawa Kesedaran	69.0	5.2	25.8
Kaunselor Sama Jantina	54.8	15.1	30.1
Kaunselor Membantu Dalam Hal Yang Berkaitan Dengan Agama	66.2	5.8	28.0
Amalan Agama Membawa Kesejahteraan Jiwa	72.3	3.0	24.7
Perkhidmatan Kaunseling Dekatkan Diri Kepada Allah	62.8	4.6	32.6
Keperluan Khidmat Kaunseling Menyedarkan Diri Sebagai Seorang Islam Sejati	70.5	4.4	25.3
Perkhidmatan Kaunseling Boleh Beri Keinsafan	59.4	5.4	35.2
Khidmat Kaunseling Menyedarkan Terhadap Takdir Yang Menimpa	52.7	7.2	40.1

Dapatan kajian Mastura (1997) membuktikan bahawa kaunseling Islam merupakan satu keperluan kepada responden di pusat pemulihan akhlak. Sikap juvana boleh diubah dengan pemulihan akhlak dengan memberi pendidikan agama dan moral yang cukup. Dapatan kajian menunjukkan 76.7 peratus responden tidak merasa tertekan apabila menjalani program bimbingan dan kaunseling dan 93.3 peratus responden menyukai program pendidikan agama. Blackham (1975) menegaskan kaunseling merupakan proses perhubungan membantu unik untuk memberi petunjuk dan nasihat.

Islam mengambil berat terhadap perubahan tingkah laku kerana ianya menentukan martabat seseorang di sisi Allah (s.w.t.). Seseorang yang memiliki tingkah laku mulia akan mencapai ketenteraman dan kebahagiaan hidup. Imam al-Ghazali (1967) menyatakan tingkah laku baik merupakan amalan dan sifat utama para *siddiqin* yang merupakan sebahagian daripada iman. Tingkah laku buruk merupakan racun yang membinasakan, menjauhkan diri daripada Allah. Ia merupakan golongan syaitan yang berpenyakit hati. Pendorong utama tingkah laku adalah hati al-qalb yang merupakan doktor yang memberi nasihat dan petunjuk kebaikan. *Tazkiyah al-nafs* juga berperanan membentuk sifat-sifat *mahmudah* melalui peranan hati dan jiwa yang melahirkan kebaikan, kesejahteraan, kedamaian, keimanan dan ketaqwaan.

Keperibadian boleh dibina melalui *tazkiyah al-nafs* yang merupakan salah satu pendekatan dalam kaunseling Islam. *Tazkiyah* bererti kebersihan dan perlakuan yang mempunyai kaedah, pendekatan dan bersifat syariah untuk menghasilkan dan mencari keredhaan Allah. Ada hubungan dengan makhluk dan pengawalan diri menurut perintah Allah. *Tazkiyah* bererti *tathir* pertumbuhan *anumuwu* dan al-islam. Antara kaedah *tazkiyah* seperti sembahyang, puasa, zakat, haji, amalan membaca al-Quran, zikir, bertafakur pada makhluk Allah, mengingati mati, *muraqabah*, *muhasabah*, *mujadalah*, *muatabah*, jihad, amar makruf dan nahi mungkar, *khidmah* dan *tawaduk*, mengetahui jalan-jalan pengaruh syaitan dan cara menghalangnya serta mengetahui penyakit hati dan cara mengatasinya (Hassan Langgulung, 1993).

Pendekatan kaunseling Islam adalah menjurus kepada akar umbi masalah. Ianya memaparkan unsur tanggungjawab bukan sahaja dengan manusia tetapi juga perhubungan dengan Allah (s.w.t.). Seorang klien yang rasa bersalah terhadap dosa lalu mungkin dapat menerima hakikat bahawa Allah (s.w.t.) Maha Pengampun. Kesudahan hidupnya bukan sahaja di dunia tetapi juga hingga kehidupan akhirat. Kaunseling Islam menerima konsep 'tidak menghakimi' dalam kaunseling tetapi menerima konsep 'baik' dan 'jahat' serta konsep 'dosa' dan 'pahala' atau 'halal' dan 'haram'. Pendekatan kaunseling Islam mementingkan nilai hidup berasaskan kepada nilai keislaman melangkaui kepentingan dan kepuasan individu. *Role model* dalam kaunseling Islam adalah berpandukan al-Quran berasaskan konsep '*al-amr bil macruf wa al-nahi anil mungkar*' iaitu konsep mengajak membuat kebaikan dan mencegah melakukan perkara buruk. Rasulullah (s.a.w.) merupakan *role model* terunggul yang ditonjolkan dalam Islam (Malik, 1995).

Kesimpulan

Dapatan kajian menunjukkan persepsi responden terhadap perkhidmatan kaunseling adalah positif. Perkhidmatan kaunseling merupakan satu perkhidmatan yang diperlukan dalam kehidupan responden. Responden mengakui bahawa perkhidmatan kaunseling membantu menyelesaikan masalah dan amat berfaedah. Responden juga mengakui bahawa kaunselor merupakan individu yang boleh dipercayai, orang yang disukai responden untuk berjumpa dan perjumpaan dengan kaunselor boleh meringankan masalah. Dalam hubungan ini responden mengakui keperluan kaunselor berkhidmat sepenuh masa. Sikap dan penerimaan responden terhadap perkhidmatan kaunseling menunjukkan bahawa melalui perkhidmatan kaunseling boleh mewujudkan rasa gembira, mengurangkan tekanan perasaan, mengurangkan rasa marah, meringankan masalah dan mengurangkan rasa takut.

Dalam hubungan dengan penerimaan dan keberkesanan aktiviti agama, responden mengakui bahawa kepentingan dan peranan ilmu pengetahuan agama dan guru agama dalam memberi kesedaran kepada responden. Aktiviti agama menurut responden dapat meningkatkan kefahaman dan penghayatan untuk menjadi seorang Islam yang sejati. Responden juga mengakui bahawa melalui pendekatan ibadah, tingkah laku dan sikap mereka boleh berubah.

Responden mempunyai tanggapan positif terhadap keperluan kaunseling Islam dalam menangani masalah sosial. Responden dalam hubungan ini menyatakan keperluan terhadap kaunselor seagama, kaunselor merupakan contoh, perlu tahu hukum hakam agama, memerlukan kaunselor sama jantina dan mengharapkan kaunselor membantu dalam hal agama. Sementara itu, amalan agama menurut responden dapat memberi kesan kepada ketenteraman jiwa, boleh mendekatkan diri kepada Allah, menyedarkan diri sebagai seorang Islam sejati, memberi keinsafan dan menyedarkan terhadap takdir yang menimpa diri.

Berasaskan kepada dapatan kajian dapatlah disimpulkan bahawa perkhidmatan kaunseling merupakan sebahagian daripada program dan perkhidmatan yang penting dan perlu dilaksanakan di pusat pemulihan akhlak. Dalam hubungan ini juga menunjukkan bahawa aktiviti agama memberi input dalam pelaksanaan kaunseling Islam di pusat pemulihan akhlak.

Rujukan

- Abd. Rahman Ahmad. 1989. *Bimbingan dan kaunseling dari perspektif Islam*. Persatuan Siswazah Islam. Universiti Pertanian Malaysia.
- Adam, S.S. 1961. Intraction between individual interview and treatment amenability in older youth authority wards. Dlm. Inquiries concerning kinds of delinquents. California : Board of Corrections.

- Amaludin Ab. Rahman. 1997. Pendekatan Kaunseling Individu dan kelompok dalam dakwah : Satu kajian di Unit Agama dan Kerohanian Universiti Pertanian Malaysia. Tesis Sarjana. Universiti Kebangsaan Malaysia.
- Akhiar Pardi. 1991. Pendekatan zikrullah sebagai satu alternative terapi dalam kaunseling dan satu kajian kes berkenaan. Latihan Ilmiah. Universiti Pertanian Malaysia.
- Alias Zakaria. 1993. Beberapa alternatif penyelesaian permasalahan pelajar masa kini menerusi kaunseling. Kertas kerja Bengkel Kaunseling Menurut Perspektif Islam. Universiti Sains Malaysia, 3-9 September.
- Azmi Hj. Ahmad. 1993. Rasulullah sebagai kaunselor ideal. Kertas kerja Bengkel Kaunseling Menurut Perspektif Islam. Universiti Sains Malaysia, 3-5 September.
- Aziz Salleh. 1993. *Kaunseling Islam asas*. Kuala Lumpur: Utusan Pub. & Distributors.
- Baharom Bakar. 1989. Tabii manusia menurut pandangan Islam. Latihan Ilmiah. Universiti Pertanian Malaysia.
- Bassaff, E.S. 1983. The pregnant client : Understanding and counseling her. *Journal of Personel and Guidance*. 20-22.
- Bergin, A.E. & Jensen. J.P. 1990. Religiosity of psychotherapists : A national survey. *Psychotherapy*. 27: 3-7.
- Blackham, G.J. 1975. *Counseling: Theory, process and practice*. Belmont California: Wadsworth Publishing Co.
- Chan Gaik Sim. 1985. Sikap penghuni-penghuni terhadap peranan kaunseling di sekolah akhlak perempuan : Satu kajian di Sekolah Tunas Bakti Sungai Lereh, Melaka. Latihan Ilmiah . Universiti Kebangsaan Malaysia.
- Chalfant, H., & Meller, P. 1990. The Clergy as resource for those encountering, psychological distress. *Review of Religious Research*. 31: 305-313.
- Coleman, E. & Remafedi, G. 1989. Gay, lesbian and bisexual adolescents : A Critikal challenge to counselors. *Journal of Counseling & Development*. 68 (1) : 36-39.
- Coughlin, E.K. 1992. Social scientists again turn attention to religion's place in the world. *The Chronicle of Higher Education*. A7& A8.
- Foster, C.D. & Miller, G.M.1980. Adolescent pregnancy: A challenge for counselor. *Personnel and Guidance Journal*. 59: 236-240.

- Genia, V., 1994. Secular psychotherapists and religious client : Professional considerations and and recommendations. *Journal of counseling & Development*. 72 : 395-398.
- al-Ghazali, Abu Hamid. 1387 H / 1967, *Ihya' CUlum al-din, Jil 3 & 4*. Al-Qahirah: Muassasah al-halaby.
- Hamzah Mohamad. 1984. Bimbingan dan kaunseling dari sudut pandangan Islam. *Jurnal Perkama*. 1 : 79-93.
- Hasan Langgulung. 1993. Metode kaunseling dan aplikasinya dalam dakwah. Kertas kerja Seminar Dakwah dan Kepimpinan ke-11. Jabatan Pengajian Dakwah dan Kepimpinan. Universiti Kebangsaan Malaysia, 2-3 Oktober.
- Hasan Langgulung. 1990. Kaunseling dalam masyarakat Islam. Kertas kerja Seminar kaunseling dalam masyarakat Islam, Yayasan Dakwah Islamiah Malaysia. Kuala Lumpur : 25-26 September.
- Haslani Hasan. 1988. Program pemulihan akhlak wanita dan gadis : Satu penilaian di Taman Seri Puteri Cheras. Latihan Ilmiah. Universiti Pertanian Malaysia.
- Inau Edin Nom, 1983. Persepsi penghuni –penghuni terhadap program-program rawatan pemulihan : Satu kajian kes. Latihan Ilmiah. Universiti Kebagasaan Malaysia.
- Jayaletchumy a/p Cumaraswamy. 1980. Kesan rawatan institusi pemulihan akhlak ke atas budak-budak nakal : Satu kajian kes di Sekolah Laki-Laki Sungai Besi, Selangor. Latihan Ilmiah. Universiti Kebangsaan Malaysia.
- Kamal Abd. Manaf. 1995. *Kaunseling Islam: Perbandingan antara amalan dan teori kaunseling barat*. Kuala Lumpur: Utusan Pub . & Distributors.
- Kelly, E.W.JR. 1994. The role religion and sprituality in caunselor education: A national survey. *Counselor Education and Supervision*. June. 33. 227-237.
- Kodri Hj. Omar. 2000. Pendekatan kaunseling dalam perkhidmatan perlindungan dan pemulihan di Jabatan Kebajikan Masyarakat. Kertas kerja Seminar Kebangsaan Sempena 30 Tahun UKM: Dakwah dan Kaunseling Islam. Jabatan Pengajian Dakwah dan Kepimpinan. Bangi , 7-8 Ogos.
- Krejcie, R.V. & Morgan, D.W. 1970. Determining sample size for research activities. *Educational and Psychological Measurement*. 30 : 607-610.
- Lee Siew Wan, Ng Seuw Kiat dan Ooi Kim Cheng. 1982. Perkhidmatan kaunseling dan bimbingan di Pusat Pemulihan Wanita dan Gadis Cheras, Selangor. Latihan Ilmiah. Universiti Kebangsaan Malaysia.

- Malik Badri. 1995. Successes with Islamic counseling and psychotherapy. Seminar Kebangsaan Kaunseling Islam IV. Kuala Lumpur , 26 Ogos.
- Mastura Yahya. 1997. Sikap juvana di Sekolah Tunas Bakti Air Tawar Butterworth, P.Pinang terhadap program pemulihan akhlak. Kajian Ilmiah. Universiti Utara Malaysia.
- Mcdermott, Larry Tyndall & Lichtenberg, J.W., 1989. Factors related to counselor preference among gays and lesbian. *Journal of Counseling & Development*. 68: 31-35.
- Maznah Musa. 1998. Penghayatan Agama dan kesejahteraan sosial. Kajian mengenai remaja Melayu di Sekolah Tunas Bakti Sungai Lereh, Melaka. Latihan Ilmiah. Universiti Kebangsaan Malaysia.
- Miller, E.K., Miller, K.A. 1983. Adolescent pregnancy : A model for intervention. *The Personal & Guidance Journal*. 62 : 15-19.
- Miranda, J. & Storms, M. 1998. Psychological adjustment of lesbians and gay men. 1989. *Journal of Counseling & Development*. 68 : 41-45.
- Misnan Jamali. 1989. Bimbingan dan kaunseling dari perspektif al-Quran dan al-Sunnah. Latihan Ilmiah. Universiti Kebangsaan Malaysia.
- Mursi, Kamal Ibrahim & al-Rashidi Bashir. 1989. Al- Tawjih wa al-Irshad falsafatuhu wa akhlaqiyatuhu fi al-mujtama'at al-Islamiyah. Dlm. *Toward Islamization of Disciplines*. Herndon : International Institute of Islamic Thaought.
- Nor Anisah Abdul Malek. 1985. Konsep manusia menurut pandangan Islam: Satu sumbangan ke arah pembentukan teori kaunseling Islam. Latihan Ilmiah. Universiti Kebangsaan Malaysia.
- Pate, R.H., & Bondi. 1992. Religious beliefs and practice. An integral aspect of multicultural awareness. *Counselor Education and Supervision*. 32: 108-115.
- Ramachandran A/L P. Chanttapan. 1985. Sikap pelajar terhadap perkhidmatan bimbingan dan kaunseling di sekolah akhlak lelaki : Satu kajian kes di sekolah Henry Gurney, Telok Mas, Melaka. Latihan Ilmiah. Universiti Kebangsaan Malaysia.
- Sabariah Alang. 1983. Persepsi penghuni-penghuni terhadap program-program pemulihan di institusi pemulihan akhlak : Satu kajian di salah sebuah Taman Sri Puteri Semenanjung Malaysia. Latihan Ilmiah. Universiti Kebangsaan Malaysia.

- Sherzer, B. & Stone, S.C. 1981. *Fundamentals of guidance*. Ed.4. Boston: Hughton & Mifflin.
- Siti Khalijah Mat.Amin. 1987. Pemulihan kanak-kanak nakal – Satu kajian di Sekolah Laki-Laki, Taiping, Perak. Latihan Ilmiah. Universiti Kebangsaan Malaysia.
- Sulaiman Ibrahim. 2000. Beberapa aspek nasihat dan Kaunseling dari perspektif Ahli Tasawwuf. Kertas kerja Seminar Kebangsaan Sempena 30 Tahun UKM: Dakwah dan Kaunseling Islam. Universiti Kebangsaan Malaysia. Bangi. 7-8 Ogos.
- Wan Hussein @ Azmi Wan Abdul Kadir dan Ibrahim Mat @ Muhhd 1982. Peranan kaunselor di Sekolah. Kertas kerja Bengkel Kaunseling 1. Universiti Kebangsaan Malaysia, Bangi, 3-6 Jun.
- Wan Abd. Kadir & Shuib Che Din. 1985. Kebudayaan kaunseling di sekolah-sekolah di Malaysia. Kertas kerja Seminar Kebangsaan Bimbingan dan Kaunseling Di Sekolah. Fakulti Pengajian Pendidikan Universiti Pertanian Malaysia, Serdang, 1-2 Ogos.
- Worthington, EL. JR. 1984. Religious counseling : Review of published empirical research. *Journal of Conseling and Development*. 64 (7): 421-431.
- Zainab Ismail. 2001. Proses kaunseling Islam di kalangan pasangan yang bermasalah: Satu kajian kes di Jabatan Agama Islam Wilayah Persekutuan Kuala Lumpur. Tesis Ph.D. Universiti Sains Malaysia.
- Zaridah Hj. Zainal Abidin. 1984. Sikap penghuni terhadap program pemulihan akhlak: Satu kajian disebuah Taman Seri Puteri. Latihan Ilmiah. Universiti Kebangsaan Malaysia.